

TILSHUNOSLIKDA MERONIMIYA HODISASI TADQIQI

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.7.7.012>

Eshmuminov Asqar,

Termiz davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

ИЗУЧЕНИЕ МЕРОНИМИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЙ В ЛИНГВИСТИКЕ

Эшмуминов Аскар,

доцент Термезского государственного университета, Доктор философии (PhD) в области филологии

THE STUDY OF THE MERONYMIC PHENOMENA IN LINGUISTICS

Eshmuminov Askar,

Associate Professor of Termez State University Doctor of Philosophy (PhD) in Philology

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilshunoslikda meronimiya hodisasining tadqiqi va partonimiya hodisasi bilan aynan bir-xil ekanligi asoslangan. Tilshunos olimlarning meronimiya bo'yicha tadqiqotlariga sharhlar berilgan.

Annotation: This article is based on the fact that the study of the phenomenon of meronymy in linguistics and the phenomenon of partonymy are exactly the same. Linguists have commented on their research on meronymy.

Annotation: This article is based on the study of the phenomenon of meronymy in linguistics and that it is exactly the same as the phenomenon of partonymy. Linguists have commented on their research on meronymy.

Kalit so'zlar: Meronim, partonim, xolonim, qism-butun munosabati, patronomik lug'aviy ma'no, system leksikologiya

Ключевые слова: мероним, партоним, холоним, отношение часть-целое, патронимное лексическое значение, системная лексикология.

Keywords: Meronym, partonim, holonim, part-whole relationship, patronomic lexical meaning, system lexicology

Kirish. Meronim (qadimgi yunoncha *mīros* – “qism” va *ōnomo* – “ism”) boshqasining ajralmas qismi bo'lgan tushunchadir. Meronim boshqa ma'noda partonim deb ham ataladi (lot. *pars*, r. *P.* – *partis* – “qism”). Xolonim (qadimgi yunon. birinchisining tarkibiy qismi sifatida). Meronimiya (partonimiya) atamasi o'zbek tilshunosligida ham, Yevropa tilshunosligida ham yangi yo'nalish termini sanalib, ilmiy adabiyotlarda ilk marta Sistem leksikologiya tezislarida uchraydi.[1] O'zbek tilshunosligida meronimiya atamasi partonimiya nomi ostida XX asrning 90-yillarida Buxoro tilshunoslik maktabi vakillari tomonidan fanga olib kirilgan.[2]

Partonimik lug'aviy ma'no guruhidagi so'zlar butunnom va bo'laknom kabi ikki turga ajratiladi: daraxt – butunnom, ildiz, tana, shox, barg – bo'laknom. “Odam” partonimik lug'aviy ma'no guruhida bosh, tana, qo'l, oyoq kabi 4 bo'lak o'zaro ma'lum tartibda va qonun-qoida asosida birlashib, bir sistemani – “odam” nisbiy butunligini tashkil etgan. Partonimik lug'aviy ma'no guruhlardagi so'zlarni qiyosiy o'rganish lug'aviy birliklarning ma'nosini yanada chuqurroq ochishga yordam beradi.[3]

Ma'lumki, leksemaning ma'nosida borliqdagi voqea-hodisalarning inson ongidagi in'ikosi ifodalanadi, demak, ma'nolar tizimidagi butun-bo'lak munosabati negizida ham, aslida, borliqdagi butun-bo'lak munosabatlarini tilda ifodalash zarurati yotadi.[4] Meronimiya va xolonimiya semantik munosabatlar sifatida bir-biriga qarama-qarshidir. Masalan, *dvigatel*, *g'ildirak* va *kapot* atamaları avtomobil

atamasiga nisbatan meronimdir. O'z navbatida, avtomobil atamasi dvigatel, g'ildirak va kapot atamalariga nisbatan xolonimdir.[5]

Adabiyotlar sharhi va tadqiqot metodologiyasi. Tilshunoslikda meronimiya termini dastlab rus olimi M.V.Nikitin tomonidan bo'lak ma'nosini ifodalash uchun fanga kiritilgan.[6] O'zbek tilshunosligida meronimiya termini tilshunos olimlar B.Qilichev [7] va A.Sobirovlar [8] tomonidan birinchilardan bo'lib qo'llaganlar ushbu hodisaga H.Ne'matov, R.Rasulovlar [9] ham munosabat bildirishgan. Professor A.Sobirov meronimiya hodisasini quyidagicha tushuntiradi: "Uy" butun nomi poydevor, devor, pol, tom, eshik, deraza bo'laknomlaridan iborat. Ular ichidan "tom"ni ajratib olib, unga aloqador so'zlar asosida maydoncha hosil qiladigan bo'lsak, to'sin, shifer, shift, tarnov, cherdakka nisbatan "tom" butun nom bo'lib qoladi. [10]

Tilshunosligimizda meronimiya hodisasi partonimiya nomi ostida o'rganilib kelinmoqda. Semantika yo'nalishi bo'yicha taniqli olim M.V.Nikitinning so'zlariga ko'ra, meronimik munosabatlar lug'atlarni semantik tartiblashda muhim omil, shuning uchun u ajralmas iyerarxik tuzilma sifatida namoyon bo'ladi. Olimning meronimiya hodisasiga bergan tavsifi ushbu fikrga misol bo'la oladi: "Shubhasiz, butun-bo'lak munosabatlari butun dunyoni pastdan yuqoriga, mikrodan makrokosmosga, elementar zarralardan galaktikalarga qadar qamrab oladi. Ular har xil daraja murakkabligidagi narsalarni qismlar-butun, elementlar tizimning turli bosqichli iyerarxiyaga keltirgan holda o'z ichiga oladi. Bu munosabatlar umumiy va global hisoblanadi"[11]. Meronimiya hodisasini tadqiq qilib shunday xulosaga kelish mumkinki, butun borliq: narsa, predmet, buyum butunlik ekan, albatta, tarkibiy qismlarga, bo'laklarga bo'linadi. Tilshunos olim B.Qilichev ta'kidlaganidek, hatto hozirgi fan uchun bo'linmas bo'lgan elektron ham cheksiz bo'linuvchi deb faraz qilinadi. Tarkibiy murakkablik, bo'laklarga bo'linuvchanlik borliq ashyolarining umumiy qurilish qonuniyati ekan, bu qonuniyat ong orqali lisonda o'z aksini topishi shart va zarur.[12] Yuqoridagi fikrdan kelib chiqib shunday xulosaga kelish mumkinki, har qanday butunlik o'z bo'laklariga ega, bo'laklar esa kichik bo'lakchalarga ega.

Tahlil va natijalar muhokamasi. Butun-bo'lak (meronimiya-partonimiya) munosabatlari tilda o'z aksini topgan, ammo tilshunoslikda nazariy jihatdan farqlanmagan. Shunga qaramay, amaliyotda, lug'atchilikda, so'z ma'nolarini izohlashda tilshunoslar bu masalaga ko'p murojaat qilganlar.[13] Xususan, professor B.Mengliyev partonimik (meronimik) munosabatga quyidagicha ta'rif bergan: partonimik munosabat – butunning qismga, qismning butunga aloqadorlik munosabati.[14]

Munosabat tushunchasi ham keng qamrovli bo'lib bir nechta holatlarni ifodalab keladi. Masalan:

MUNOSABAT [a. –تَبَسُّبْ munosiblik, muvofiqlik; joizlik; qarindoshlik; aloqadorlik]. تَبَسُّبْ م

1. Kishilar, tashkilotlar, davlatlar o'rtasidagi bordi-keldi. Oldi-berdi muomalalari; tirikchilik, moddiy va ma'naviy hayot bilan bog'liq bo'lgan aloqa. 2. Kishining voqelikka, voqelikdagi narsalarga, hodisalarga qarashi, yondashish prinsipi. 3. Muayyan tizimdagi elementlarning joylashish xarakteri va ularning o'zaro bog'liqligini ifodalovchi falsafiy tushuncha. 4. Biror ish, harakat, gap kabilarga daxli bo'lgan narsa, tegishli asos; bois, daxl. Bu ishga sizning gapingizning hech qanday munosabati yo'q.[15] Yuqoridagi ta'riflardan uchinchisi biz tahlil qilayotgan masalaning mohiyatini o'zida aks ettiradi.

Meronimiya (Partonimiya) til birliklari o'rtasidagi butun va qism munosabatidir. Butun qismlarning birligidan tashkil topadi. Qism esa butunning tarkibiy qismi, tashkil etuvchi elementidir. Obyektiv olam yaxlit butunlik (sistema) tabiatiga ega bo'lib, u bosqichma-bosqich qismlarga ajraladi. Butun olam

galaktikadan to elementar zarrachalargacha butun-qism munosabatida bo'ladi. Olamning aksi bo'lgan tilda ham butun-qism munosabatlari muhim ahamiyat kasb etadi, tilning qismlardan iborat pog'onali tuzilishga ega butunlik ekanligini ko'rsatadi: matn — gap, gap — so'z birikmasi, so'z birikmasi — so'z, so'z — morfema, morfema — fonema. Butun - qism munosabatlari giponimik munosabat bilan birga leksik sistemaning yaxlitligini ta'minlaydi. Obyektiv olamdagi har bir narsa qismlardan iboratligi ma'lum. Shundan kelib chiqib, partonimiya munosabati ularning nomi bo'lgan ot leksemalarda ko'plab uchraydi. Masalan, odam, bosh, bo'yin, tana, oyoq, qo'l leksemalari meronimik munosabat hosil qiladi. Odam butunlik, bosh, bo'yin, tana, oyoq, qo'l — qism. Giponimiya va partonimiya obyektiv olamning asosiy xususiyatlarini aks ettiruvchi kategoriyalar bo'lsa-da, tilda meronimik munosabatga nisbatan giponimik munosabat yaqqolroq ko'rinadi. Chunonchi, til egasiga choynakning qorni, burni, qopqoq, va ushlagichdan iboratligi (partonimiya: butun — choynak, qism — qorin, burun, qopqoq, ushlagich) emas, uning oshxona buyumi ekanligi (giponimiya: giperonim — oshxona buyumlari, giponim — choynak) muhimdir. Leksemani ta'riflash va tasniflash ham giponimiya asosida bajariladi. Choynak — choy tayyorlash maqsadida suvni qaynatish va damlash uchun ishlatiladigan oshxona buyumi. U «oshxona buyumlari» leksik-semantik guruhining elementidir. Lekin ayrim leksemalarning shakllanishida meronimik munosabat ham muhim ahamiyat kasb etishi mumkin. «Bunga vaqt o'lchovi otlari leksik-semantik guruhini misol qilib ko'rsatish mumkin: sekund, minut, soat, hafta, oy, fasl, yil, asr. Mazkur guruh meronimik munosabatning darajalanishi asosida voqe bo'lgan. Ushbu guruhni kichik mikrosistema deb olsak, u yana to'qqizta kichikroq mikrosistemalardan iborat: «sekund-minut», «minut-soat», «soat-sutka», «sutka-hafta», «hafta-oy», «oy-fasl», «oy-yil», «fasl-yil», «yil-asr». Ushbu to'qqiz mikrosistema meronimik munosabat asosida shakllangan. Masalan, «sekund-minut» mikrosistemasida sekund qism, minut butun, «minut-soat» mikrosistemasida minut qism, soat butun. Minut leksemasiga shunday ta'rif berish mumkin: 60 sekunddan iborat vaqt o'lchovi. Soat — 60 minutdan iborat vaqt o'lchovi. Vaqt o'lchovi otlarida meronimik munosabat, ya'ni tashkil etuvchilik leksemaning semantik strukturasi ham yaqqol ko'rinadi.

Xulosa va takliflar. Boshqacha aytganda, leksema ma'nosining strukturasi meronimik munosabat asosida shakllangan. Ya'ni, asr yildan (asr — butun, yil — qism), yil fasldan (yil — butun, fasl — qism), fasl oydan (fasl — butun, oy — qism) tashkil topgan va shu asnodda shakllangan. Bu kabi misollarni fauna dunyosida ham kuzatishimiz mumkin. Ushbu guruhni kichik mikrosistema deb olsak, u yana yettita kichikroq mikrosistemalardan iborat: «hujayra-to'qima», «to'qima-organ», «organ-organizm», «organizm-tur», «tur-turkum», «turkum-oila», «oila-sinf» Ushbu yetti mikrosistema meronimik munosabat asosida shakllangan. Masalan, «hujayra-to'qima» mikrosistemasida hujayra qism, to'qima butun, «to'qima-organ» mikrosistemasida to'qima qism, organ butun. «To'qima» leksemasiga shunday ta'rif berish mumkin: kelib chiqishi, tuzilishi va funksiyasiga ko'ra o'xshash hujayralar sistemasi. Organ - bu organizmning boshqa funksional birliklaridan ajralib turadigan organizm ichidagi funksional birlik. Ushbu tahlillar meronimiya hodisasini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

References

1. Бегматов Э., Нематов Х., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси. //Ўзбек тили ва адабиёти. 1989. 6-сон. – Б. 35-40.
2. Нематов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т.:Ўқитувчи. 1995. -127 б.; Қиличев Б.Э. Партонимик қатор ва кўп маънолик. Ўзбек тили доимий анжумани учинчи йиғинининг тезислари. –Т.: Ўқитувчи, 1995. -138 б.
3. Қиличев Э. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма. – Бухоро, 1999.

– Б. 77.

4. Жамолхонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Дарслик. – Тошкент: Талкин, 2005. – Б. 187.

5. https://ru.wikipedia.org/wiki/Мероним_и_холоним.

6. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. – Тошкент: Маънавият, 2004. –б-142.

7. Қиличев Б. Ўзбек тилида партонимия. Филол.фан.номз...дисс. автореферати. – Тошкент, 1997.

8. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. – Тошкент: Маънавият, 2004. –154 б.

9. Х.Нематов, Р.Расулов. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1195. –128 б.

10. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. – Тошкент: Маънавият, 2004. –154 б.

11. Никитин М.В. Курс лингвистической семантики. Учебное пособие для студентов, аспирантов и

преподавателей лингвистических дисциплин в школах, лицеях, колледжах и вузах. СПб.: Научный центр

проблем диалога, 1996. – С. 442.

12. Qilichev B. Leksikada so'zlararo butun-bo'lak munosabati. Monografiya. Toshkent. 2019. – B. 22.

13. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek tili. Darslik. Toshkent. Tafakkur bo'stoni. 2018. – B. 64

14. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek tili. Darslik. Toshkent. Tafakkur bo'stoni. 2018. – B. 56

15. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek tili. Darslik. Toshkent. Tafakkur bo'stoni. 2018. – B. 56